

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR MİLLİ VARLIĞIN ƏSASIDIR

Xəliyəddin XƏLİLLİ

(Əvvəli ötən sayımızda)

O, şərhinə davam edərək yazır: "Burada nəzərlərimizi digər bir məsələyə cəlb etdi. Bu da Psixikanın və beynin mövcudluğu baxımından bütün canlıların nisbətində cəmləşməsi amillərdir. İlk anda bizə elə gəlir ki, dünyada insan ən güclü Psixikaya və beynə malik canlıdır. Bu, insanların ilk günlərdən dərk etdikləri və tez-tez işlətdikləri mülahizələrdə də qeyd olunur. Son məntiqi nəti cə baxımından, əslində bu belə deyildir. Bütün canlılar bir dünyada yaşayırlar, canlıların formalaşma və inkişafı baxımından eyni, yalnız özünəməxsus yaşayış şəraitinə malikdirlər. Fərq yalnız ondadır ki, insanların bacarıqlarını digər canlılar, digər canlıların bacarıqlarını isə insanlar bacara bilmirlər..."

Bütün canlıların Psixika və beyin orqanları mənsub olduqları özünəməxsus və orijinal mövcudluğa xidmət edirlər. Onların bütün fəaliyyət xüsusiyyətləri mənsub olduqları canlıların həyat şəraitinin formalaşmasına və inkişafına xidmət edir. Məsələn, insan quş kimi uçmağı, pələng kimi tullamağı bacarmır. Lakin bunun əvəzində insan kimi yaşamağı yaradan əqli subyektiv üstünlüklərə mslıkdir.

Digər bir misal, fəaliyyətin aktiv dinamikası və məhsuldarlığına görə qarışıq insandan qat-qat güclüdür. Ancaq çox təəssüf ki, bu orijinal fəaliyyət yalnız qarışıq həyat tərzini yaratmağa bəs edir. İnsan da çox geniş məntiqi subyektiv fəaliyyətə və davranışa malikdir. Təəssüf ki, elə bu orijinal zehni fəaliyyət də yalnız insan kimi yaşamağı yaratmağa bəs edir".

Tədqiqatçı qarışıq, qartal, canavar, göyərçin və dovşan beyni və psixikasının eyni və fərqli xüsusiyyətlərini dərinləndirən müqayisəli təhlil edərək yazır: "Bütün misallardan və təhlillərdən görünür ki, məlum proseslər, reallıqlar dünyada canlıların mövcudluq xüsusiyyətlərində, yaşam tərzlərində nisbətli amilini yaradır. Bunun da əsasını insan orqanizmini və beynini idarə edən, tənzimləyən Psixikanın nisbi fəaliyyət qanunauyğunluğu təşkil edir.

Psixikanın nisbi fəaliyyət qanunauyğunluğu dünyada bütün canlıların normal və problemsiz yaşamaqlarını təmin edir. Əgər belə olmasaydı canlılar, bir-birlərini məhv edərdilər. Yaxşı ki, insan qartal kimi uça bilmir və yaxud aslan insan kimi mən-

tiqi subyektiv Psixikaya malik deyil. Təəssüf edin dünyada nələr baş verirdi. Yaxşı ki, hər bir canlı Psixikası elə onun öz mövcudluğuna və yaşamaq tərzinə qulluq edir. Bu halda Psixika nisbi fəaliyyət qanunauyğunluqlarına tabe olaraq çərçivədən qırağa çıxa bilmir. Çünki o, bu çərçivədən qırağa çıxsın, digər canlıların yaşamaq hüquqlarını pozaraq onlara kobud şəkildə mane ola bilər. Bu, yalnız hər bir canlıların mövcudluğunu və fəaliyyətini məhdudlaşdıran nisbətli mühüdüdü, nisbətli qanunauyğunluğudur" (3, 153, 202-205, 214).

Psixika - orqanizmin baş beyin hissəsində yerləşən, əsasən böyük beyin yarımkürələrindən və döyünək cisimdən ibarət olan, insan zehni, onun fəaliyyət, davranış və yaşamaq xüsusiyyətlərini yaradan, ümumi və universal iş xüsusiyyətlərinə, psixi, bioloji, sosial mahiyyətə malik olan, insan orqanizmini idarə edən, tənzimləyən ən aktiv fəaliyyətli sinir orqanı və dünyada analoqu olmayan nəhəng idarəetmə mərkəzidir.

Psixika yeganə orqandır ki, orada insanın formalaşma və inkişaf qanunauyğunluqları cəmləşir. Bunlar insan kimi mövcud olmaq və subyektivləşmək xüsusiyyətləridir. İnsanın formalaşması və inkişafı üçün ilk növbədə mövcudluğa dərk etmək və subyektivləşmək gərəkdir. Bu, insanın yaranma, formalaşma və inkişaf qanunauyğunluğudur. Psixikada məhz bu qanunauyğunluq prinsipləri yaranır. Bura Psixikanın sosiallaşma və yaşamaq xüsusiyyətləri də daxildir. Şübhəsiz, Psixikanın əsas fəaliyyət prinsipləri insanın sosial varlığa çevrilməsinə xidmət edir. Nəticədə, insanda təbii qanunauyğun yaşamaq xüsusiyyətləri və vaxtla (yaşla) əlaqədar yaşamaq mərhələləri yaranır. İnsan mənoviyyətini, temperamentini və xarakterini əhatə edən proseslər sistemi də Psixikanın bu funksiyasına daxildir (3, 325-326).

"Məkanın, mövcudluğun Psixikanın fəaliyyətinə təsiri yüksəkdir. Psixika ilk növbədə canlıların mövcudluğuna xidmət edir. Sonra isə həmin mövcudluq insandır subyektivləşməyə, heyvandır adı heyvanı həyata uyğun gündəlik fəaliyyət qazanmağa başlayır. Bu, o vaxt baş verir ki, artıq mövcudluğun təsiri və əks təsiri ilə Psixikanın özü də formalaşmış olur. Məsələn, Psixika mövcud canlı Psixikasından canlı insan Psixikasına çevrilir (3, 142).

"Psixikanın insan həyatında, sosial yaşam tərzində tutduğu hegemon, gənş mövqe, bu tipli proseslər insan kimi yaşamaq məfhumunda cəmləşir. Demək olar ki, Psixikanın ən fundamental bəşəri funksiyası insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərini hazırlamaq, tam formalaşdırmaq funksiyasıdır" (3, 206).

İlkin fundamental psixi proseslər insan dünyaya doğulduğu andan başlayır. İnsan dünyaya doğulduğu anda ilkin Psixikada mövcud olan və oraya sonradan daxil olan (bizcə xaricdən daxil olan - X.X.) psixi (ruhi) enerji ilkin orqanizmə mövcud olma şansı verir. Sonra isə bu enerji bioloji enerji ilə birləşərək orqanizmi hərəkətə gətirməyə və yaşamağa başlayır (3, 193).

Elə bu çağdan körpənin Psixikası dövr mövcudluq formasının - subyek-

tiv, obyektiv, sosial və cinsi formaların təsirinə məruz qalır və əhatəsinə düşür.

Ana, ailə üzvləri və yaxın insanlar körpənin Psixikasına təsir edən ilkin subyektivlikdir. Körpənin ətrafındakı əşya və obyektlər körpə Psixikasına təsir edən obyektiv formalar; körpənin ətrafındakı onun dünya və insanlarla ilkin sosial və məişət münasibətlərini quran insanlar sosial formalar; körpənin ətrafında olan müxtəlif cinsli insanların - ananın, atanın və digər kişilərin, qadınların canlı mövcudluq formaları, onların sosial cinsi münasibətləri körpənin Psixikasına ilkin təsir edən cinsi formalar.

Körpə Psixikası ilk günlərdən qəbul etdiyi subyektiv, obyektiv, sosial və cinsi formalar sisteminin təsiri nəticəsində formalaşmağa başlayır. Getdikcə isə bu formaların təsiri ilə psixikadaxili proseslər mürəkkəbləşərək, əşyənəq həmin mövcudluq formaları yeni mahiyyətə köşməyə başlayırlar. Hətta onların Psixikaya formalar kimi təsiri də öz mənasını və mahiyyətini dəyişir (3, 146).

Üç yaşa qədər olan dövrü əhatə edən bu mərhələ Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin yaranmasının bünövrə mərhələsi də adlandırmaq olar. Bu bünövrə əsasında insan kimi yaşamaq xüsusiyyətləri formalaşmağa başlayır. Məlum bünövrənin üzərində ilkin ekzistensial (mövcudluq) və koqnitiv (subyektiv) instiqlərin köməyi ilə "yaşamaq" adlı bir "bina" tikiləcək.

Bu mərhələ yaşamaq olan ilkin psixikadaxili meyl yaranır və bu proses təxminən üç yaşına qədər dövrü əhatə edir. Bu dövr daxilində uşaq öz "məni"ni tapır, məlum tipli prosesləri anlamğa başlayır. Yüksək və dinamik inkişafın nəticəsi olaraq böhranda özünü göstərir. Lakin bu dövrdə yaranan "məni" insan üçün ilkin fundamental mahiyyət daşıyır. Bu yaşamağa olan ilkin və həm də artıq xaricdə də hiss olunan real psixodaxili meyl (3, 217).

Bünövrə mərhələsi olan birinci mərhələdə ilkin təhrikəci instiqlər arasında müəyyən dominantlıq mövqeyi nəzəri cəlb edir. Bu dominantlıq ilkin ekzistensial (mövcudluq) instiqlərinə məxsusdur. İlkin formalaşma dövrü üçün dünyanı və mövcudluq qavramı, onları psixikaya gətirmə də əhəmiyyətli fəaliyyət tələb edir. Üstəlik fundamental və qeyri-subyektiv ruhi proseslərlə əlaqələrin olması bu ekzistensial fəaliyyəti daha da intensivləşdirir. Nəticədə canlı kimi mövcud olmaq funksiyaların ekzistensial şübhədən başladığı üçün onun yaşamaq xüsusiyyətlərinin formalaşmasında da ilkin hegemon və dominant rol ekzistensial (mövcudluq) instiqlərinə məxsus olur.

Birinci mərhələ "bünövrə mərhələsi", orada aktiv fəaliyyət göstərən ilkin ekzistensial (mövcudluq) və koqnitiv (subyektiv) instiqlərə isə bünövrə instiqləri deyilir. Bu mərhələ Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanması proseslərinin fundamental əsaslarını qoyur (3, 217-218).

İkinci mərhələ 4-9 yaşlarını, tam cinsi yetkinliyin yaranmasına qədər olan dövrü əhatə edir. Yeni uşaqların özünü psixoloji və bioloji baxımdan "qız" və "oğlan" kimi hiss etməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu yaş mərhələsində insanlara, əşyalara, et-

rafda digər anlayışlara münasibət yeni mahiyyətə köşmədir. Bu proseslər özünü ilk növbədə sosial münasibətlərdə büruzə verir. Yaşamaq xüsusiyyətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq tələbatlar genişlənir, sosiallaşma aktivləşir. Psixikada yaşamaq amilini əhatə edən yeni xüsusiyyətlər və münasibətlər sistemi meydana çıxır. Nəticədə Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının ikinci mərhələsində yaşamaq uğrunda real ekzistensial və subyektiv münasibətlərin əsasları qoyulur. Ona görə yaşamaq xüsusiyyətləri qismən Psixika daxilində çıxaraq xarici sosiallıq və subyektivlik köşməyə başlayır (3, 218).

İkinci mərhələni yaradan əsas amillər "mövcud olmağa meyl" və "sosial subyektivləşməyə meyl" kimi prosesləri əhatə edir. Yaşamağa ilkin psixikadaxili meylərdən öz əsaslarını götürən bu meyl amilləri Psixikanın da fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaradır. Psixika daxilində daha mürəkkəb proseslər reallaşmağa başlayır. Əsasən sosiallıq köşmə edən xüsusiyyətlər aktivləşir, genişlənir.

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının ikinci mərhələsini formalaşdıran təhrikəci amillər ilkin ekzistensial (mövcudluq) və koqnitiv (subyektiv) instiqlərin köməyi ilə yaranan mövcud olmağa və sosial-koqnitiv subyektivləşməyə olan meyllər sistemidir. Psixikadaxili proseslər mürəkkəbləşdikcə təhrikəci meyllər də genişlənir, aktivləşir. Artıq fərd mövcud olmaq və real sosial status əldə etməyə uğrunda mübarizə aparmağa başlayır. Nəticədə, Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının ikinci mərhələsində insan kimi mövcudluğun və primitiv subyektiv varlığın yaranma əsasları qoyulur. Fərd Psixoloji, bioloji və sosial baxımdan mürəkkəbləşməyə başlayır (3, 221).

Psixikada mövcud olmaq uğrunda mübarizə ekzistensial meyllər mahiyyət, bəzən isə nəticə etibarilə belə hiss olunmayan, dərk edilməyən, asılı olmayan proseslər şəkildə meydana çıxırlar. Ona görə də burada əksər hallarda ancaq bioloji inkişaf görmək mümkün olur. Bu bioloji aktivlik getdikcə sosial münasibətlərdə, sosial subyektivləşmədə real nəticələri intensivləşdirərək, geniş subyektiv fəaliyyətə təhrikən əsaslarını qoyan sosial-psixoloji tələbatları və ilkin sosiallaşmanı yaradırlar (3, 222).

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının ikinci mərhələsində fərdin dünyaya olan real münasibətləri istər psixoloji, istərsə də sosial baxımdan subyektivləşməyə, koqnitivləşməyə başlayır. Əgər kiçik yaşlı uşaq ətraf ələmə, oradakı münasibətlərə yalnız mövcudluq məkanı kimi obyektiv şəkildə birmənalı formada yanaşırdısa, təxminən üç yaşlarından sonra bu birtərəflilik pozulur, aradan götürülür. Bu yaşlardan sonra onlar Psixikalarında öz "məni"lərinə əsaslanan fərdi subyektiv münasibətlər formalaşır. Bu proses geniş olmasa da, məlum uşağın ailəsi daxilində sırf sosiallıq köşmədir. Burada əsas hegemon amil məntiqi olan sosial mahiyyət köşmə edən fərdi subyektivlik nitqin yaranmasıdır. Bu tipli proseslər insanın ilkin sosial varlığının əsaslarını qoyur (3, 222-223).

(Davamı 7-ci səhifədə)

(Əvvəli 6-cı səhifədə)

Uşağın yaşadığı ev, onu əhatə edən insanlar, doğmalıq, yaxınlıq subyektləri kimi onların Psixikalarda ilkin emosional izlər buraxırlar. Bütün bu proseslər Psixikanın subyektivləşməsi ilə paralel baş verir və mövcud olmağa meyllərlə birgə iş nəticəsində meydana çıxır. Unudulmamalıdır ki, hər mərhələ daxilindəki təhrikedici amillər geniş qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində Psixikaya lazım olan mühüm yaşamaq xüsusiyyətlərini formalaşdırırlar (3, 223).

İkinci mərhələdən başlanaraq fərdin xarici ələmlə və insanlarla əlaqə və münasibətləri mürəkkəbləşir və genişlənir. Bu yaş mərhələsində Psixikada yaşamaq uğrunda mübarizənin ilkin fundamental motiv və tələbatları yaranır. Yaşamaq uğrunda real mübarizə xüsusiyyətləri geniş fəaliyyət və sosiallaşma proseslərinin əsaslarını qoyur.

Psixika daxilində yaşamaq uğrunda mübarizə təhriklərinin yaranması fərdin xarici mühitlə sosial və mənəvi mübarizə metodları üzərində qurulur. Xarici ələmlə fasiləsiz qarşılıqlı əlaqə çox güclü mənimləmə və formalaşma xüsusiyyətlərini tələb edir. Psixika daxilində bu mənimləmə və formalaşma reaksiyaları yaşamaq uğrunda mübarizə xüsusiyyətlərinin tərkibində məhz tələbatlar şəklində meydana çıxır.

Tələbatlar Psixikada yaşamaq uğrunda mübarizəni əsaslandıraraq ən mühüm sosial və psixoloji mahiyyətli amillərdir. Fərdin tələbatlarının məntiqi subyektiv mahiyyət kəsb etməsi ikinci mərhələdən başlanır. Əlbəttə insan doğulanda ilkin primitiv tələbatlara malikdir. Bu primitiv tələbatlar bütün canlılara məxsusdur. Real insani tələbatların insan Psixikasına və insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərinə xidmət etməsi getdikcə primitivlikdən çıxaraq ilkin mərhələdə geniş fəaliyyət, ilkin koqnitiv sosiallaşmanı və davranış yaratmağa başlayır.

Bütün növ tələbatlar həm sosial, həm də psixoloji mahiyyət daşıyır. Yəni tələbatlar və onların yerinə yetirilməsi insan üçün mühüm olan sosial-psixoloji və mənəvi ehtiyacları ödəyir (3, 324).

Psixikada yaşamaq məfhumunun və insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının ikinci mərhələsində yaşamaq uğrunda ilkin mübarizə onu əsaslandıraraq, mövcud edən əsas amillər - tələbatlar, koqnitiv və subyektiv sosiallaşma prosesləri yaranmağa başlayır. Psixikanın xarici ələmlə ümumi qarşılıqlı əlaqələri aktivləşir və uşaq Psixikası ilk dəfə olaraq sosial-koqnitiv proseslərin mahiyyətini anlayaraq həmin proseslərdən yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasında istifadə edir.

Tələbatlar, sosiallaşma artıq uşağın həyat və fəaliyyətində əsas istiqamətlərini dəyişdirir. Ailə şəraiti uşaq üçün fərqli statusda görünməyə başlayır. Psixikanın fəaliyyətində də sosial nəzarət prinsipləri formalaşır. Psixikada "sosial mən" yaranır. Bu, primitiv "sosial mən"dir. "Sosial mən"i yaradan əsas amillər kimi artıq uşağın xarakterini, özünəməxsus davranış tərzinin formalaşmasını görmək olar. Nəticədə uşaqlarda xarakterin ilkin sindromları və mənəvi stereotipik xüsusiyyətlər yaranır.

Tələbatların fəaliyyətində genişlənməsi, ilkin koqnitiv sosiallaşmanın yaranması baxımından Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının ikinci mərhələsi insan kimi yaşamağı formalaşdıraraq ana xətdir. Bu mərhələ-

də insan sosial subyektə çevrilir. Tələbatlar, ilkin sosiallaşma psixoloji və bioloji inkişafı paralel şəkildə formalaşdır. Yaşamaq uğrunda mübarizə və onu əsaslandıraraq metodlar yaranır, genişlənir. Fərdin sosial və mənəvi davranışı formalaşmağa başlayır (3, 225).

Üçüncü mərhələdə artıq yaşamaq xüsusiyyətləri yaşamaq uğrunda mübarizə metodları yeni mahiyyət və inkişaf dinamikası əldə edir. Yaşamaq uğrunda mübarizə metodları və onları əsaslandıraraq mühüm amillər müxtəlif formalarda yaranır. Yaşamaq uğrunda mübarizə metodları və onları əsaslandıraraq mühüm amillər ümumi şəkildə ekzistensial və koqnitiv sosial mübarizə xüsusiyyətləri formalarıdır.

Yaşamaq uğrunda ekzistensial mübarizə öz əsaslarını mövcudluq instikt-lərindən, mövcud olmağa meyllərdən, ümumilikdə ekzistensial şöbədən götürür. Artıq bu mərhələdə ekzistensial proseslər aktiv psixikadaxili fəaliyyətə keçərək bioloji və sosial mahiyyət kəsb edirlər. Həmin proseslərin nəticəsində fərdin psixoloji və bioloji mövcudluğu dəyişir. Cinsi-bioloji və cinsi psixoloji mövcudluğa çevrilir. Bu, ümumi proseslər sisteminin birinci tərəfidir. Məsələnin digər tərəfi fərdin dünyaya, mövcud əşyalara, mövcudluq kimi münasibətini əhatə edir. Bu mövcudluqlar sisteminə fərd Psixikasında yeni münasibətli yaşama baş verir. Subyektiv mövcudluqlara da münasibət dəyişir. Məsələn, fərd psi-

di seçim etməyə başlayır. Yeni digər insanlar fərd üçün sosial statuslu və cinsi mahiyyətli şəxslər kimi tanınırlar. Fərdin Psixikasında sosial məsuliyyət yaranır. O, artıq sosial mənəvi məsuliyyət hiss edən şəxsə çevrilir. Məsələn, qız uşağı öz "qızlıq" xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq oğlanlarla münasibətdə, ümumiyyətlə qarşılıqlı əlaqələrdə məsuliyyət və sədd proseslərini dərk etməyə başlayır. Oğlanlarda Psixikalarda dəyişikliklərlə bağlı olaraq sosial münasibətlərinə əlavələr etməli olurlar.

Psixikada yaranan koqnitiv sosial mübarizə artıq müəyyən yaş dövrü əldə etmiş məntiqi, düşünülmüş mübarizədir. Əqli imkanlar və zehni fəaliyyət təbii formada aktivləşdiyi üçün insani idarə edən mürəkkəb psixi funksiyalar və mənəvi proseslərdə geniş fəaliyyət dövrünə keçirlər. Artıq cinsi yetkinliyin yaranması fərdin xarakter və mənəviyyatını daha ciddi şəkildə bütövləşdirməyə başlayır. Koqnitiv sosial mübarizə metodlarının və mənəvi sosial dəyərlərin əsasları qoyulur. Psixika daxilində mənəvi sosial dəyərlər kimi yaşamaq uğrunda mübarizəni əsaslandıraraq geniş fəaliyyət amilləri yaranmağa başlayır (3, 228-229).

Yaşamaq uğrunda sosial mübarizənin yaranma əsasları koqnitiv şöbə ilə sıx əlaqədar olduğundan məhz bu mərhələdən başlayaraq, bu şöbə daha aktiv fəaliyyət göstərir. Sosial mübarizə Psixikanın subyektivləşməsinin

əsas psixoloji, bioloji, sosial proseslər sistemi yaranmış olur" (3, 229-230).

Artıq dördüncü mərhələyə daxil olan fərd Psixikası daha geniş yaşamaq tərzini əldə etmək üçün daha ətraflı və aktiv sosial-psixoloji xüsusiyyətlər sistemini mənimləməyə başlayır. Bu da Psixikada insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərinin tam, ətraflı şəkildə hazırlanmasına şərait yaradır.

On altı - iyirmi yaşları əhatə edən dördüncü mərhələdə Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanması tam formalaşır. Lakin bu o demək deyildir ki, yaşamaq xüsusiyyətlərinin yaranmasından sonra Psixika bu sahə ilə bağlı işləməyəcək və onun yaşamaq xüsusiyyətlərinin mənimlənməsi prosesləri dondurulur. Sadəcə olaraq bu mərhələdə Psixikada yaşamaq məfhumu, insan kimi yaşamaq xüsusiyyətləri və sosial-psixoloji mübarizə metodlarının bünövrə əsasları tam formalaşır. Yaşamaq və ona təhrik halları isə insan ömrünün sonuna qədər yaşamaqla bağlı proseslər baxımından Psixikanı daim mənimləməyə və mübarizə aparmağa məcbur edir. Bu, bizim hamımıza yaxşı məlumdur. Sadəcə olaraq təxminən iyirmi yaşlarına qədər yaşamağın bünövrə əsaslarını yaradan sosial-psixoloji amillər, biofizoloji xüsusiyyətlər, digər funksiyalar sistemi formalaşmalıdır.

Elmlər sistemi tarixində aparılmış müşahidələr, təcrübələr, klinik tədqiqat nəticələri ümumi şəkildə göstərib ki, bir insan kimi psixoloji və bioloji

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR MİLLİ VARLIĞIN ƏSASIDIR

xikasında qadın, kişi, oğlan, qız kimi cinsi subyektiv mövcudluq formaları yaranır. Ailə daxilində uşaq üçün ana - qadın, ata - kişi, bacı - qız, qardaş - oğlan kimi cinsi simvollar sisteminə çevrilirlər (3, 227).

Psixikanın daxilində baş verən bu dəyişikliklər ekzistensial şöbənin mövcudluğu qavrama və primitiv yaddaxılma funksiyalarının fəaliyyət dinamikasını aktivləşdirir. Psixika daxilində koqnitiv şöbə və qarşılıqlı əlaqələrdə mövcudluğu qavrama və mənimləmə ilə bağlı yeni iş tələbatları yaranır. Fərdin yaşamaq xüsusiyyətləri, yaşamaq uğrunda mübarizə prosesləri zənginləşdikcə orada ekzistensial şöbə tərəfindən qavranılan, primitiv yaddaxılma keçməsi məcbur sayılan mövcudluqların, obyektiv anlayışların həcmi, sayı da artır.

Bu mərhələ daxilində fərd Psixikasında asılı olan və asılı olmayan özünüqoruma xüsusiyyətləri formalaşmağa başlayır. Yəni fərd öz mövcudluğunu təbii qoruma və müdafiə xüsusiyyətlərinə yiyələnir. Bu cür hallara elmi və psixoloji ədəbiyyatda özünüqoruma instikti də deyilir.

Psixikada insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının üçüncü mərhələsində də sosial münasibətlər həm mahiyyət, həm də nəticə etibarilə ilkin köklü dəyişikliklərə uğrayır. Bunun da əsasında cinsi mövcudluq xüsusiyyətləri durur. Bu baxımdan üçüncü mərhələ biolojiyə və psixolojiyə paralel fəaliyyətinin qovuşub qloballaşma mərhələsidir. Elə bu mərhələdən başlayaraq insan orqanizminin bioloji və psixoloji inkişafı təxminən iyirmi yaş qədər aktiv qarşılıqlı paralel fəaliyyətdə olur. Bu da insanın tam formalaşması və inkişaf dövrü ilə bir-başba bağlıdır (3, 228).

Sosiallaşma koqnitiv (subyektiv) mərhələyə daxil olur. Xüsusilə də fərd sosial statuslu subyektlər arasında cid-

əsas mərhələsidir. Odur ki, koqnitiv fəaliyyət və davranış əsasən koqnitiv şöbə ilə tənzimlənir.

Yaşamaq uğrunda sosial mübarizə dünyanı və onun daxili proseslərini anlayıb dərk etmək kimi xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Hər hansı şəraitə uyğun mübarizə metodlarının hazırlanması, sosial münasibətlərin qurulması yaşamaq uğrunda idraki subyektiv mübarizənin ana xətidir.

Deməli, Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının üçüncü mərhələsində yaşamaq uğrunda sosial və ekzistensial mübarizə prosesləri qarşılıqlı əlaqə nəticəsində paralel formalaşaraq yaşamaq uğrunda ümumi mübarizənin əsaslarını qoyurlar. Sonradan yaşamaq uğrunda mübarizə sistemli proseslər halında Psixikada daxili fəaliyyət tərkibinə çevrilir. Hamımız yaxşı anlayırıq ki, yaşamaq üçün müxtəlif formada mübarizə aparmağı heç birimizə başa salmaq və yaxud xatırlatmaq lazım gəlir. İnsan təbii olaraq bu cür mübarizəyə meyl edərək lazım olan prosesləri tənzimləyir.

Əlbəttə, yaranmış ehtiyac, sosial şərait, insan kimi yaşamaq amili fərdi bu mübarizəyə məcbur edir. Çünki bu mübarizə Psixikada yaranan adi iş nəticələrindən və fəaliyyət prinsiplərindən biridir. Bu proseslər Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin tam yaranmasına xidmət edir. Formalaşma və inkişaf prinsiplərinə əsaslanan yaşamaq qanunauyğunluqlarının pozulması isə qeyri-mümkündür.

Yaşamaq uğrunda mübarizə metodlarının yaranması Psixikada yaşamaq üçün lazım olan təbii və qeyri-təbii formalaşma xüsusiyyətlərinin yaranmasını sona çatdırır. Beləliklə də Psixikada yaşamaq məfhumunun hazırlanması və insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərinin tam formalaşması üçün

formalaşma məhz 0-20 yaşları əhatə edir. Psixika və yaşamaq məfhumlarının yaranmasında insana lazım olan bütün formalaşma və inkişaf qanunauyğunluqları öz əksini tapır.

Mələm oldu ki, dördüncü mərhələdə insan mənəviyyatı, onun xarakteri, əxlaqı və digər subyektiv davranış xüsusiyyətləri tam formalaşmağa başlayır. Fərdin cinsi fəaliyyət xüsusiyyətlərinə yiyələnməsi yaşamaq uğrunda sosial-psixoloji mübarizə metodlarına açıq şəkildə hiss olunur. İnsan Psixikası o dərəcədə aktivləşir ki, o, ilk dəfə olaraq gələcək yaşamaq perspektivləri haqqında düşünməyə qərar verir. Fərd Psixikasında arzular, xəyallar, xülyalar kimi mənəvi əsaslı mübarizə metodları daha geniş formalarda yaranmağa başlayır. Düzdür, bəzi fərdlərdə bu tipli mənəvi əsaslı proseslər hələ üçüncü mərhələdən yaranır. Ümumiyyətlə isə, demək mümkündür ki, arzular, xəyallar, xülyalar kimi mənəvi əsaslı mübarizə metodlarının ilkin yaranma xüsusiyyətləri məhz üçüncü mərhələdə formalaşır (3, 231-232).

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsi həm də yaş və inkişafı bağlı böhranları əhatə edir. Fərdin üçüncü mərhələdən başlayaraq keçirdiyi cinsi və psixoloji böhranlar sistemi bu mərhələdə də geniş formada davam edir.

Dördüncü mərhələni yaradan əsas amillər sistemi mənəvi-sosial dəyərlər və ekzistensial psixi fəaliyyətin birgə qarşılıqlı əlaqəsində yaranır. Biz sizə xatırlatmışdıq ki, Psixikada yaşamaq məfhumunun ümumi şəkildə hazırlanmasındakı qarşılıqlı əlaqələr öz əsaslarını koqnitiv və ekzistensial şöbələrdən götürürlər. Artıq bildiyimiz fasiləsiz qarşılıqlı əlaqələri isə qarşılıqlı əlaqə zonası yerinə yetirir.

(Davamı var)